

УДК 348.581

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЦЕРКОВНОГО СУДОЧИНСТВА РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Іванна МАЦЕЛЮХ,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри історії права та держави, докторант юридичного факультету, вчений секретар Вченої ради юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовано нормативно-правове забезпечення церковного судочинства Руської держави. Аналізуються пам'ятки права, рецепційовані з Візантії, джерела церковного права державного походження Русі та документи, видані київськими митрополитами і помісними Соборами. З'ясовано обсяг юрисдикційних повноважень церковного суду в цивільному та кримінальному процесі. Простежено за особливостями організації церковного судочинства на Русі.

Ключові слова: держава, церква, джерела церковного права, церковний суд, судочинство, юрисдикція, підсудність, Руська держава.

LEGAL SUPPLY OF THE CHURCH COURT IN RUS

Ivanna MATSELIUKH,

Candidate of Sciences Law, Associate Professor at the Department of History of Law and State, Doctoral Candidate of Law Faculty, Scientific Secretary of the Academic Council of the Law Faculty of Taras Shevchenko National University of Kyiv

SUMMARY

The article analyzes the legislative provision of the ecclesiastical court in Rus. The monuments of law recited from Byzantium, sources of church law of the state of origin of Rus and documents issued by the Kyiv metropolitans and the local councils are considered. The scope of the authority of the church court in the civil and criminal proceedings. The features of the organization of church justice in Rus are shown.

Key words: state, church, sources of ecclesiastical law, ecclesiastical court, court proceedings, jurisdiction, jurisdiction, Rus.

REZUMAT

Articolul analizează cadrul juridic al procedurilor bisericești ale statului rus. Analizează monumentele legii, recitate de Bizanț, sursa legii bisericești a statului de origine și documentele emise de metropolitani și consiliile locale din Kiev. Domeniul de competență jurisdicțională a instanței bisericești în procedurile civile și penale a fost clarificat. Tratată de particularitățile organizării justiției ecleziastice în Rusia.

Cuvinte cheie: stat, biserică, surse de drept ecleziastic, instanță ecleziastică, proceduri judiciare, jurisdicție, jurisdicție, statul rus.

Постановка проблеми. Одним із важливих інститутів політичної системи Руської держави після прийняття християнства стала церква. Як державна релігія християнство відповідало ідеологічним потребам князівської влади, обґрунтовуючи, з одного боку, її божественне походження, а з другого – забезпечуючи покірність її підданих. Натомість Великий Князь Київський щедро ділився із церквою значними майновими правами й адміністративними повноваженнями, виділяючи їй земельні наділи, даруючи значні податкові преференції, дозволяючи здійснювати правосуддя в частині справ, переданих до її відома. Про такий симбіоз ще в XIX ст. слушно висловився російський дослідник І. Беляєв: «Церква та Князь становили одну неподільну владу, а духовенство та дружина стали головним її інструментом», і додав: «<...> перша діяла переконанням і моральним впливом на мирян, а друга – силою князівської влади» [1, с. 85].

Актуальність теми дослідження зумовлена сучасними проблемами державно-церковних відносин, які мають геополітичний характер. Необхідність пошуку ефективних моделей взаємодії держави та церкви вбачаємо у вивченні власних правових традицій, відображених у законодавчій практиці Руської держави.

Стан дослідження. Проблемами церковного судочинства на Русі цікавилися багато дореволюційних дослідників, серед яких А. Павлов, А. Попов, М. Суворов, Н. Мілаш, Н. Красножен, та сучасні науковці: Е. Белякова, Е. Гранова, М. Левчук, І. Пристінський, В. Ципін, проте, з огляду на незначну кількість оригінальних джерел, висновки вчених не є суголосними. Окрім того, окремі дослідники беззастережно переносять візантійську судову практику, детально висвітлену в джерелах, на церковно-судовий процес Русі, що, на нашу думку, є невинуватим.

Отже, у поданій науковій статті маємо на меті проаналізувати особливості організації церковного судочинства тих часів.

Виклад основного матеріалу. З'ясування місця церковної юстиції в руській системі права неможливе без аналізу джерел, що регулювали її діяльність. Саме вони лежали в основі організації діяльності інституту церковного судочинства. Йдеться про цілісний комплекс джерел права, який варто поділити за їхнім походженням на три самостійні групи: пам'ятки права, рецепційовані з Візантії, джерела церковного права державного походження Русі та документи, видані київськими митрополитами і помісними Соборами.

До першої групи джерел належать пам'ятки права Візантійської імперії як канонічного характеру (Правила святих апостолів, Правила Вселенських та Помісних Соборів), так і законодавчі акти імператорів Еклоги та Прохірона, які сукупно були відтворені в кодифікаційних збірках під назвою «Номоканони» [19, с. 95 – 96]. Їхня чинність на Русі засвідчена Церковним уставом Володимира: «Відкрив грецький Номоканон і побачив у ньому, що не можна церковних судів і спорів князю судити, ні боярам його, ні намісникам його» [16, с. 242]. Дореволюційні дослідники Г. Розенкамф і П. Нечасв вважають, що грецький Номоканон був завезений на Русь одразу після Володимирового хрещення. Ним послуговувалися і митрополити Київські, і єпископи, адже вони, греки за етнічним походженням, вільно володіли еллінською писемністю та могли використовувати приписи Номоканона для щоденної просвітницької роботи [18, с. 34; 23, с. 46].

Відсилочну норму до Номоканона знаходимо і в Церковному уставі Ярослава: «Я, князь великий Ярослав, син Володимира, за заповітом свого батька, порадившись із митрополитом Київським і всієї Русі Лларіоном, відповідно до грецького Номоканона, встановив, які спори не слід судити князю, ні його боярам, ні його суддям» [16, с. 244]. Ця норма також підтверджує чинність грецького Номоканона на Русі. Навіть більше, як стверджував І. Серезневський, тут використовувалися два Номоканони: Івана Схоластика та Номоканон у XIV титулах патріарха Фотія [26, с. 47–84].

До початку XIII ст. київські митрополити, окрім двох, були етнічними греками, яких висвячував і відряджав на Схід Константинопольський патріарх. Вони, природно, користувалися в повсякденному церковному житті оригінальними, тобто візантійськими джерелами права. Номоканон патріарха Фотія був перекладений церковнослов'янською лише в другій половині XIII ст. за ініціативою митрополита Київського Кирила II, який 1270 р. звернувся із цим проханням до болгарського царя Якова Святослава. Справу було доручено Іоанну Драгославу. Із двома помічниками він впродовж 50 днів успішно справився з роботою [4, с. 238]. Під час перекладу Номоканон, з одного боку, зазнав скорочення, а з іншого – поповнився окремими новелами [21, с. 1]. 1274 р. на Володимирському Соборі єпископів Номоканон було презентовано під новою назвою «Кормча книга». Митрополит її представив такими словами: «Затьмарені були Правила Церковні хмарою мудрости грецької мови, проте сьогодні вони зрозумілі, розтлумачені і благодаттю Божою ясно сяють, відганяючи незнання і темряву, та всіх просвіщають світлом розуму» [4, с. 238].

За твердженням сучасного дослідника історії українського права Г. Трофанчука, назва «Кормча книга» походить від старослов'янського слова «кормило», що означає «стерно», або «руль». Під такою назвою збірник державно-церковного законодавства поставав перед мирянами в статусі «істинних правил життя церкви, яка є ковчегом (кораблем), що пливе серед бурхливих хвиль житейського моря» [29, с. 66–68].

З того часу Кормча книга постійно переписувалася для поширення в окремих князівствах децентралізованої Руської держави. Так, з'явилася значна кількість списків, серед яких найдавнішим вважається Софіївський, що датується 1276–1280 рр. Я. Шапов стверджував, що саме він був чинним у центральній частині Руської держави, тобто в межах теперішньої України [30, с. 14–17].

Джерелами Софіївського списку Кормчої книги були Номоканон патріарха Фотія, рішення Константинопольських соборів IX ст., покаяний Номоканон Івана Постника [8, с. 16], правила Київського митрополита Іоанна, Постанови Володимирського Собору 1274 р. [18, с. 34]. На практиці Кормча книга стала невід'ємним елементом цер-

ковного судочинства та використовувалася всіма ланками церковної юстиції [11, с. 5].

Окрім того, з Візантії продовжували надходити грамоти і соборні постанови Константинопольських патріархів та імператорів із питань церковного устрою, зокрема «Грамота Константинопольського патріарха Луки Хрисоверга 1160 р.», яка забороняла Суздальському князю Андрію Боголюбському створювати окрему, незалежну від Київської митрополію, та, відповідно, окремі удільні суди. Ще одним документом була «Грамота Константинопольського патріарха Германа II до митрополита усієї Русі Кирила I 1228 р.», яка підкреслювала недопустимість втручання світської влади у справи церковного судочинства [25, с. 21–78].

На візантійські джерела покладалося завдання не лише пропагувати християнство, а й регулювати суспільні відносини, які формувалися паралельно із проникненням нової релігійної ідеології. Однак про їхню пряму рецепцію варто говорити з великою часткою обережності, адже необхідно враховувати й інші чинники. Зокрема, у X ст. на Русі вже функціонувала власна система права, що виросла з надр місцевого релігійно-культурного простору [17, с. 490–492]. По-друге, географічна віддаленість Русі від Візантії, відсутність спільного мовного середовища не сприяли прямій рецепції норм грецького права [17, с. 490–492]. По-третє, процес християнізації язичницького населення, яке слабо орієнтувалося в здобутках християнської цивілізації, потребував іншої моделі виконавчої функції церковних ієрархів, яка передбачала просвітницьку, місіонерську, а не контрольну-наглядову роботу [13, с. 135; 22, с. 48].

Пошук балансу між необхідністю дотримання норм канонічного права та збереженням усталених звичаїв відтворювався у вітчизняній правотворчості, якою князівська влада намагалася забезпечити організацію церковного судочинства на Русі. З урахуванням досягнень власної системи права були створені національні джерела, до яких належать устави Великих Князів Київських («Устав князя Володимира Святославовича про десятини, суди і людей церковних»), «Устав Ярослава Володимировича про церковні суди») та уставні грамоти удільних князів («Уставна грамота Новгородського князя Всеволода Мстиславовича про церковні суди і про людей, і про мірила торгіві», «Уставна грамота Смоленського князя Ростислава Мстиславовича і єпископа Мануїла») [7, с. 284–288].

Зі втраченою Києвом політичного значення та зміщенням центру державності до Галичини [6, с. 249–253] потреба врегулювання проблем церковної юрисдикції не відпала. Галицько-Волинські князі видали значну кількість джерел церковного права, в яких встановлювалася територіальна та персональна підсудність церковних справ. До таких джерел належать: «Грамота Галицького князя Лева Даниловича, дана Спаському монастиреві у Перемишльській землі на руки єпископа Євфимія» 1292 р. [12, с. 559], «Церковний устав Галицького князя Лева Даниловича, даний соборній церкві митрополії Галицькій» від 8 березня 1301 р. [12, с. 139].

У період панування монголо-татар на західноукраїнських землях регламентація церковного законодавства загальною і організація відповідного судочинства здійснювалися ярликами золотоординських ханів, які видавалися руським князям і митрополитам [10, с. 81; 15, с. 257; 28, с. 85]. До нашого часу дійшло лише сім ярликів [27, № № 2, 7, 9, 10, 11, 12], проте їх було значно більше, адже кожен митрополит мав отримати підтвердження попереднього ярлика або видачі нового [2, с. 9–25]. Названі документи не лише не руйнували наявну на Русі церковну юрисдикцію, а, на прохання духовенства, значно розширювали її [20, с. 192].

Церковно-юрисдикційні повноваження відклалися і в локальних джерелах права, зокрема у відповідях, правилах,

посланнях, підготовлених ієрархами Київської митрополії («Церковні правила митрополита Київського Іоанна II 1080 р.» [25, с. 1–20], «Відповіді Новгородського єпископа Ніфонта ієродиякону Кирику 1130 р.», «Правила митрополита Київського Максима 1283 р.» [25, с. 140–142]) та в постановах митрополітичних і єпархіальних Соборів («Правила Володимирського Собору, викладені в грамоті Київського митрополита Кирила II 1274 р.» тощо [25, с. 84–102]). Вони вносилися до тексту Кормчих книг та мали загальнообов'язковий характер для Київської митрополії [18, с. 34].

Загалом на Русі сформувалася триланкова система церковного судоустрою, де кожен із судів розглядав справи про злочини проти церкви, моралі, шлюбно-сімейних відносин у межах компетенції, визначеної відповідними джерелами. Так, за обсягом підвідомчих справ церковно-судову юрисдикцію можна поділити на персональну, територіальну та предметну [14, с. 64–110, 167].

Персональна підсудність визначалася за суб'єктом скоєння церковного правопорушення й обумовлювалася особливим правовим статусом такої категорії населення, як «церковні люди» [13, с. 80]. Устав Великого Князя Володимира й Устав Галицько-Волинського князя Лева Даниловича назвав усіх, хто потрапив до цієї категорії. Отже, до списку церковних людей були занесені: митрополит, ігумен, ігуменя (керівник монастиря), священник, дякон, дякониха (дружина священика) і діти їхні, і хто в криласі (адміністративно-судовий орган церковного управління, до складу якого входили духовенство, церковний староста й окремі прихожани), чернець, черниця, проскурниця (особа, що займається випічкою церковного хліба), паламар, чтець, прощеник (колись вільна людина, що стала холопом, а потім господарем була прощена) [9, с. 24], вдовиця, задушна людина (холоп, якого господар за заповітом відпустив на волю) [9, с. 23], сліпий, скалічений, чужоземець, паломник (особа, подорожуюча по святих місцях), лікар, божевільні [24, с. 139; 31, с. 97]. Отже, цивільні і кримінальні справи, де стороною виступав допоміжний церковний персонал, жebraки, що жили при храмах, скалічені особи, паломники, лікарі та божевільні, розглядалися судом першої ланки. Будь-які справи, порушені проти духовенства, членів їхніх родин, ченців та служителів церкви, розглядалися судом єпископа [3, с. 509].

Положення уставів не лише відображають персональну підсудність церковного суду, а й демонструють спадкомність правової системи Руської держави. Дублювання приписів Уставу Володимира главою Галицько-Волинської держави свідчить про нерозривний зв'язок, повну рецепцію Галичиною політичної, культурної та правової традиції Русі.

Територіальна підсудність розмежовувала компетенцію церковного суду з розгляду підвідомчих справ між однорідними ланками суду, залежно від території, на яку поширювалася їхня юрисдикція. За принципом територіальної підсудності справу мав розглядати той церковний суд, у межах якого вчинено відповідне правопорушення, або за місцем проживання церковної громади, чи «церковних людей».

Під час визначення територіальної підсудності варто враховувати відповідні видані князями дарувальні грамоти. Разом із земельними пожалуваннями духовенству передавалося право судити тих людей, що на ній проживали. Такий суд мав середньовічну феодальну природу вотчинного підпорядкування. Так, настоятелі монастирів, храмів, які володіли землями та населеними пунктами, мали право суду над своїми холопами і служилими людьми. Юрисдикція вотчинного церковного суду стосувалася цивільних і кримінальних справ, окрім вбивства, розбою та «тяжби з полічним» [12, с. 516]. Окрім того, у період розпаду централізованої Руської держави трапляються дарувальні грамоти, що обмежують територіальну юрисдикцію церков-

ного суду. Так, «Грамотою Галицького князя Лева Даниловича монастиреві святих Петра і Павла у Перемишльській землі» від 1299 р. [12, с. 619] нижче духовенство та настоятелі монастирів звільнялися від підсудності місцевого єпископа і підпадали під судочинство дворянина Косткова Бережницького. За військові заслуги йому князь подарував не лише територію з монастирем, підданими та їхніми повинностями, а також право ведення духовних і світських судів над ними.

Отже, територіальна підсудність визначалася кордонами єпархій і межами приходів. Вона могла коригуватися відповідними дарувальними грамотами, унаслідок яких судочинство над людьми, що проживали на цій території, передавалося настоятелям храмів, монастирів, а також світським особам. У Візантійській імперії, зазначимо, така практика була відсутня, що свідчить про перерозподіл юрисдикційних повноважень між світським і церковним судочинством на Русі в умовах її децентралізації.

Предметна юрисдикція охоплювала комплекс справ, віднесених законодавством Руської держави до церковно-судової підсудності. Устави Володимира та Ярослава надавали їх вичерпний перелік. Так, до кримінальних справ належали: злочини проти віри та церкви (сповідання політеїзму чи виконання язичницьких обрядів, єретичних діянь, зневажливе ставлення до храму чи богослужіння, богохульство, чародійство, святотатство, блюзнірство тощо); злочини проти сім'ї та моралі (викрадення нареченої, самовільне розлучення, перелюбство, розпуста, кровозмішення, насильство між батьками та дітьми, народження позашлюбної дитини, аборт, умисне вбивство матір'ю новонародженої дитини, двоєженство); злочини проти особистої свободи та честі (викрадення дівчини з метою укладення шлюбу, звалтування, вбивство на весіллі, образа честі, бійки між жінками, завдання тілесних ушкоджень чужій дружині тощо); окремі майнові злочини (крадіжка конопля, льону або іншого збіжжя; крадіжка білого одягу або полотна та відрізів тканини; крадіжка весільного вбрання чи іншого майна, приготованого для організації весілля) [3, с. 513]. У справах цивільного характеру церковному суду були підсудні шлюбно-сімейні спори щодо дійсності шлюбу, розлучення, заручин, посагу, справи про незаконно народжених дітей, усиновлення, спадкування

Висновки. Отже, межі церковно-судової юрисдикції на Русі визначалися комплексом нормативних актів вітчизняного й іноземного походження як церковного, так і світського характеру, які сформувалися в перші століття після християнізації. Усі джерела доцільно поділити на три самостійні групи: пам'ятки права, рецепційовані з Візантії; руські джерела церковного права державного походження; пам'ятки права, видані ієрархами Київської митрополії, та постанови помісних Соборів. Симбіоз нормативних актів породив необхідність створення власних кодифікаційних збірок під назвою «Кормчі книги», які стали основним джерелом права для церковно-судової практики. Саме означені джерела встановлювали юрисдикцію церковного суду, яка охоплювала справи щодо вчинення злочинів проти віри, церкви, сім'ї, моралі, особистої свободи, честі й окремі майнові злочини. Сфера церковної юрисдикції в цивільних справах обмежувалася шлюбно-сімейними справами й окремими спадковими спорами.

Список використаної літератури:

1. Беляев И. История русского законодательства. М.: Типо-литография С.А. Петровского и Н.П. Панина, 1879. 736 с.
2. Бенешевич В. Сборник памятников по истории церковного права, преимущественно Русской Церкви, до эпохи Петра Великого. Выпуск 1. Пг.: Б. в., 1915. 250 с.

3. Бердников И. Краткий курс церковного права православной церкви. Казань: Типография императорского университета, 1913. 1443 с.
4. Болховитинов Е. Прибавление к Описанию Киево-Софийского собора и Киевской иерархии, содержащая разные грамоты и выписки объясняющие эпох / митрополит Е. Болховитов. Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии: с присовокуплением различных грамот и выписок, объясняющих оное, а также планов и фасадов Константинопольской и Киевской Софийской церкви и Ярослава надгробия. К.: Типография Киевопечерской Лавры, 1825. 272 с.
5. Гаранова Е. Церковное право в правовой системе российского общества: общетеоретический и исторический аспекты: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Кострома, 2004. 241 с.
6. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / за ред. П. Сохань та ін. К.: Наукова думка, 1992. (Пам'ятки історичної думки України). Т. II: XI – XIII в. 1992. 640 с.
7. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / за ред. П. Сохань та ін. К.: Наукова думка, 1992. (Пам'ятки історичної думки України). Т. III: до р. 1340. 1993. 592 с.
8. Заозерский М. Номоканон Иоанна Постника в его редакциях: грузинской, греческой и славянской. М.: Издательство Императорского общества истории и древностей российских при Московском университете, 1902. 197 с.
9. Захарченко П. Історія держави та права України. К.: Атіка, 2005. 368 с.
10. Ісиченко І. Історія Християнської церкви в Україні. Х.: Акта, 2003. 472 с.
11. Калачов Н. О значении Кормчей в системе древняго русскаго права. Москва: Университетская типография, 1850. 128 с.
12. Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – XIV ст. Дослідження. Тексти. Львів: Наукове товариство імені Т. Шевченка, 2004. 1283 с.
13. Лашенко Р. Лекції по історії українського права. Ч. 1: Княжа доба. Прага: наклад Українського університету, державна друкарня, 1923. 150 с.
14. Левчук М. Церковний суд у Київській Русі: історико-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2010. 206 с.
15. Лотоцький О. Українські джерела церковного права. Варшава: Праці українського наукового інституту, 1931. 306 с.
16. Мацелюх І. Джерела церковного права за доби українського Середньовіччя: монографія. К.: Талком, 2015. 290 с.
17. Мірошніченко М. Державність і право України: генезис у європейському континенті (з найдавніших часів до початку XIX ст.): монографія. К.: Атіка, 2006. 544 с.
18. Нечаев П. Практическое руководство для священнослужителей. Издание седьмое. С.-Петербург: Типография И.Н. Скороходова, 1900. 594 с.
19. Номоканон константинопольского патриарха Фотия с толкованием Вальсамона. Пер. В. Нарбекова. Часть 2. Казань: Типо-литография императорского университета, 1899. 620 с.
20. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Любів свою Українську церкву / упорядник М. Тимошик. К.: Наша культура і наука, 2015. 432 с.
21. Павлов А. Первоначальный славяно-русский номоканон. Казань: Университетская типография, 1869. 101 с.
22. Попов А. Суд и наказания за преступления против веры и нравственности по русскому праву. Казань: Типография Императорского университета, 1904. 516 с.
23. Розенкамф Г. Обзорение Кормчей книги в историческом виде. Москва: Универ. тип., 1829. 854 с.
24. Российское законодательство X –XX вв.: в 9 т. / под общ. ред. О. Чистякова. Москва: Юридическая литература, 1984. Т. 1: Законодательство Древней Руси. 432 с.
25. Русская историческая библиотека, издаваемая археографическою комиссией: в 40 т. СПб.: Типография императорской академии наук, 1880. Т. 6: Памятники Древне-Русского канонического права. Ч. 1. Памятники XI – XV вв. 930 с.
26. Серезневский И. Обзорение древних русских списков Кормчей книги: с прил. фототип. снимка из Ефремовской кормчей. Санкт-Петербург: тип. Акад. наук, 1897. VIII. 156. 209 с.
27. Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел. Ч. 1: Новгородские грамоты 1265–1417. Предисл. А. Малиновского. М.: Тип. Всеволожского, 1813. 643 с.
28. Тальберг Н. История Русской церкви. Издание духовного училища Полтавской епархии УПЦ. Комсомольск: Изд-во: ЗАО «Тираж-51», 2002. 528 с.
29. Трофанчук Г. Канонічне право княжої доби як чинник формування української національної правової системи. Концепція та методологія історії українського права: збірник матеріалів науково-практичного круглого столу, присвяченого пам'яті професора Олександра Шевченка, м. Київ, 28 квітня 2017 р. / ред. кол.: І. Грищенко, М. Мірошніченко, П. Захарченко, І. Мацелюх, А. Крижевський. К.: ДС День печати, 2017. 220 с.
30. Шапов Я. Древнерусские княжеские уставы XI – XV вв. М.: Наука, 1976. 240 с.
31. Akta grodzkie i ziemskie z czasow Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardynskiego we Lwowie w skutek fundacyi / sp. Alexandra hr. Stadnickiego. Lwow: Galicyjskiego wydziału krajowego, 1868. T. 1. 188 s.

ДОВІДКА ПРО АВТОРА

Мацелюх Іванна Андріївна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри історії права та держави, докторант юридичного факультету, вчений секретар Вченої ради юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Matseliukh Ivanna Andriivna – Candidate of Sciences Law, Associate Professor at the Department of History of Law and State, Doctoral Candidate of Law Faculty, Scientific Secretary of the Academic Council of the Law Faculty of Taras Shevchenko National University of Kyiv

m.ivanna1304@gmail.com